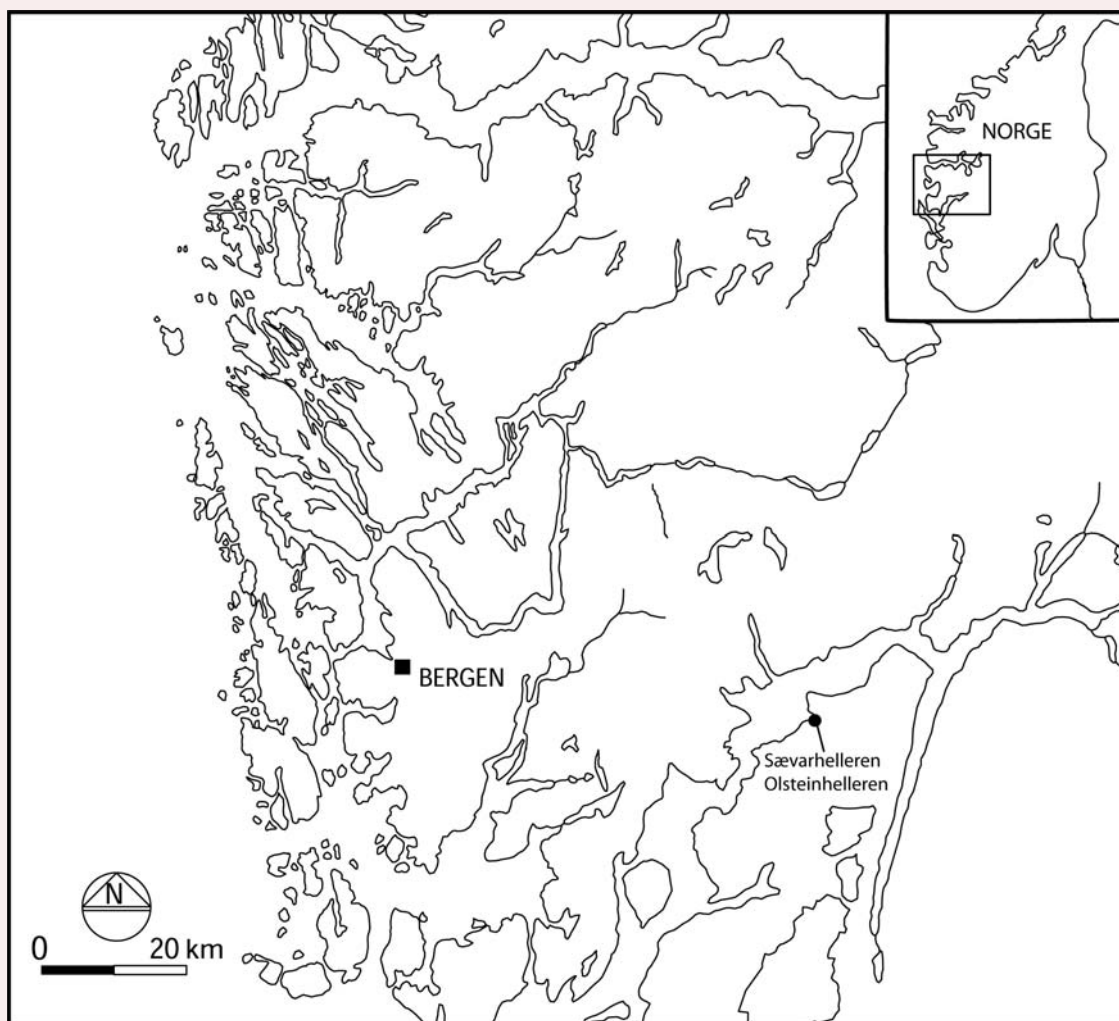

Fiske i eldre steinalder på Vestlandet

Knut Andreas Bergsvik

Det klassiske bildet fra steinalderen er der jegeren står med pil og bue ved siden av en død hjort. Dette bildet er ikke feil, men dersom det skal handle om eldre steinalder på Vestlandet må det være noe i tillegg. Da står jegeren på stranda, og på fjorden ligger en båt full av fisk. Nyere undersøkelser viser nemlig at fiske var vel så viktig som jakt i denne perioden.

■ Fig. 1. Sævarhelleren og Olsteinhelleren ligger i Herand ved Samlafjorden.

For de aller første menneskene som kom til Norge for ca. 11 300 år siden var likevel jakt viktigst. Bostedene deres lå på kysten i nærheten av gode plasser for selfangst. En og annen boplass med pilspisser finner vi også oppe på fjellet, som viser at de var habile reinsdyrjegere. Det er mer usikkert om de drev med fiske, for verken fiskebein eller fiskeutstyr finnes fra denne perioden. Kanskje tok det en stund før fiskeri ble vanlig langs kysten av Norge. Men for omkring 9000 år siden var det i alle fall kommet, og fra da av og ut steinalderen var fiske en bærebjelke i økonomien for kystbefolkningene. Her skal vi gå litt nærmere inn på betydningen av fisket i eldre steinalder fram til for ca. 6000 år siden. Med utgangspunkt i det arkeologiske materialet fra boplassene Sævarhelleren og Olsteinhelleren i Herand i Hardanger skal vi si litt om hvilke

fisk som ble fanget, hva slags redskaper og teknikker som ble brukt for å fange dem og når på året fisket foregikk.

Boplasser med fiskebein

På de aller fleste av boplassene fra eldre steinalder er det ikke bevart bein. De er forsvunnet for lenge siden på grunn av surt jordsmonn og mye nedbør. Det betyr at selv om lokaliteten ligger ved en god fiskeplass, kan vi altså ikke være helt sikre på at de som bodde der drev med fiske. Men i noen tilfeller er det gode bevaringsforhold. På enkelte store åpne boplasser er brente bein bevart og de kan bestemmes til hvilke dyr eller fiskeslag de stammer fra. De beste bevaringsforholdene for bein fra steinalderen finnes imidlertid i huler og hellerer, fordi her er det organiske materialet beskyttet mot vær og vind. I løpet av de siste årene har vi undersøkt to slike hel-

lerboplasser: Sævarhelleren og Olsteinhelleren i Hardanger som ble gravd ut i 2005 og 2006. Analysene av materialet derfra er nå klart, og har gitt mye ny kunnskap om fisket i denne perioden.

De to hellerne ligger like ved siden av hverandre nord i bygda Herand på østsiden av Samlafjorden. Sævarhelleren er den eldste og ble brukt for mellom 9000–8000 år siden. Den ble avløst av Olsteinhelleren som er fra 7600–6800 år siden. Taket i begge hellerne var av grønskifer og gulvet var dekket av over en meter tykke lag, som ble gravd ut med detaljerte metoder. For å få ut materialet siktet vi massene over 2 mm netting og plukket ut bein- og steinmateriale derfra. Det tok lang tid, men resultatene var vel verdt arbeidet. Undersøkelser av beina på det zoologiske laboratoriet på Universitetsmuseet i Bergen viser at de har jaktet mange ulike landpattedyr.

■ Fig. 2. Herand i Hardanger. Sævarhelleren og Olsteinhelleren ligger under partiet med bergoverheng av grønskifer nord i bygda. Hellerne lå tett nede i stranda da de var i bruk, men er i dag henholdsvis 37 og 25 meter over havet på grunn av landhevingen. Foto: K.A. Bergsvik.

■ Fig. 3. Fra utgravningene av Sævarhelleren. Foto: K.A. Bergsvik.

Fiskearter og sesongfiske

Dersom vi sammenlikner fiskematerialet fra de to hellerne er det mange likheter, men det er også forskjeller. I Sævarhelleren er det torsk som dominerer, mens sei er på en god andreplass. Av andre torskefisk er også lyr, lange, hvitting og hyse til stede. Blåstål er det mye av og dessuten berggylt. I tillegg er det funn av sjørret, makrell og sild. I den yngre Olsteinhelleren er bildet mer sammensatt og det er høyere tetthet av bein og skjell i selve lagene. En viktig forskjell er også at sei har erstattet torsk som den dominerende fiskearten. Torskefisk (der også sei inngår som art) utgjør for øvrig så mye som 95 % av det totale materialet i motsetning til i Sævarhelleren, der de sto for 70 %. Til tross for dette er det flere arter til stede i materialet fra Olsteinhelleren. I tillegg til artene som ble funnet i Sævarhelleren, identifiserte vi også bein av ål, rød-

fisk, flyndre, hai, stingsild og størje. Den siste er en sjeldenhet i norske farvann og det eldste eksemplaret av størje som er funnet i Norge.

Fisk var ikke det eneste de hentet opp fra fjorden. Noen få bein av sel og oter ble funnet i begge hellerne. Det foregikk også utstrakt sanking av skjell og sneglehus. Det er i all hovedsak to arter som ble samlet: blåskjell og vanlig strandsnegl. Foreløpig er det usikkert hva skjellene ble brukt til; om det var mat for mennesker eller om det var agn. Antagelig var de begge deler.

Med enkelte unntak er det altså ingen store overraskelser i dette materialet; artene som dukket opp under hellerne fra eldre steinalder finnes stort sett i Hardangerfjorden i dag. Men det betyr at vi også kan ha dagens situasjon som bakgrunn for våre tolkninger, for eksempel når det gjelder sesong. Makrell er den beste sesongindikatoren ettersom

den bare finnes i fjorden i sommerhalvåret. Makrell er funnet i begge hellerne og det betyr da at folk helt sikkert var der om sommeren. Vi er mer usikre på om de også var der andre deler av året. Det er veldig få dyrearter som bare finnes om vinteren i Hardanger i dag, og ingen av dem er funnet i hellerne. En indikasjon på vinterbruk kan være den store andelen sei og torsk, ettersom disse artene opptrer hyppigere relativt til andre arter om vinteren enn om sommeren. En indikasjon på bruk om høsten er funnene av hjort og elg, som er lettere å ta i brunsttiden enn ellers i året. Funn av pelsdyr kan også indikere vinterbruk, ettersom skinnen er tykkere og mer verdifullt da. Men inntil videre kan vi altså bare slå fast at hellerne var sommerboplasser. I så tilfelle passer det godt inn i et mønster som er velkjent blant jeger- og fiskerfolk som har levd inntil moderne tid. Om vin-

■ Fig. 4. Fra utgravningene av Olsteinhelleren. Foto: K.A. Bergsvik.

teren samler mange seg på store boplasser, men de bryter opp i mindre familiegrupper i sommerhalvåret for å drive jakt og fiske andre steder og for å møte andre folk.

Fisketeknikker

Beinmaterialet vi har diskutert fram til nå er typisk avfallsmateriale og er resultatene av en lang rekke måltider der fisk og skalldyr åpenbart har stått langt oppe på menyen.

Men møddingene inneholdt også en annen type materiale som kan fortelle noe om fisket i denne perioden, nemlig beinredskaper. Disse viser at de har fisket med både snøre og spyd.

En viktig funnkategori var fiskekroker av bein. Disse ble funnet i relativt stort antall i begge hellerne. Noen få av krokene var hele, men de aller fleste var knekt – ofte helt nede ved stammen. Bruddet skyldes nok

at fangsten var for tung eller at fiskeren var uforsiktig. Det dreier seg altså nesten bare om kasserte eksemplarer. Krokene er laget av pattedyrbein, høyst sannsynlig fra elg og hjort. Det var ribbein eller helst lemmeknokler som kunne brukes til å lage slike redskaper. Store landpattedyr var dermed nødvendige «råmaterialer» til produksjon av fiskekroker.

Ingen av krokene har mot-haker, men de har to spisser ved at også stammen er slipt i enden. Flere av krokene har hakk langs stammen som antagelig fungerte som feste for snøret. Selve snørene er ikke bevart, men de ble antagelig laget av tvunnet bast eller av sener.

Det er enkelte forskjeller mellom fiskeutstyret i de to hellerne. For det første er krokene utformet litt forskjellig. Krokene fra Olsteinhelleren har ofte en liten utsparing og et sirkelrundt hull i bunnen. Denne utsparingen har antagelig ingen funksjon, men er heller en rest fra produksjon av kroken, der de først drilllet et hull, for deretter å slipe seg inn mot dette hullet med en liten flat slipestein. Studier i mikroskop viste at denne teknikken også ble brukt for krokene i Sævarhelleren, men her var utsparingen slipt helt vekk. Denne forskjellen har antagelig ikke hatt noen avgjørende betydning for funksjonen. De fleste krokene i begge hellerne er 2–3 cm lange, mens noen få måler opp til 5 cm.

En annen forskjell er at det er funnet såkalte «blink» i Sævarhelleren. Det dreier seg om flate stykker bein som er ca. 4 cm lange og bare 2 mm tykke. De er også slipt over det hele og har et lite drilllet hull i enden. Det har vært en del diskusjo-

■ Fig. 5. Ubrente bein av fisk og pattedyr funnet i Sævarhelleren. Foto: K.A. Bergsvik

■ Fig. 6. Blåskjell, strandsnegl og fiskebein i lag fra Olsteinhelleren. Foto: K.A. Bergsvik.

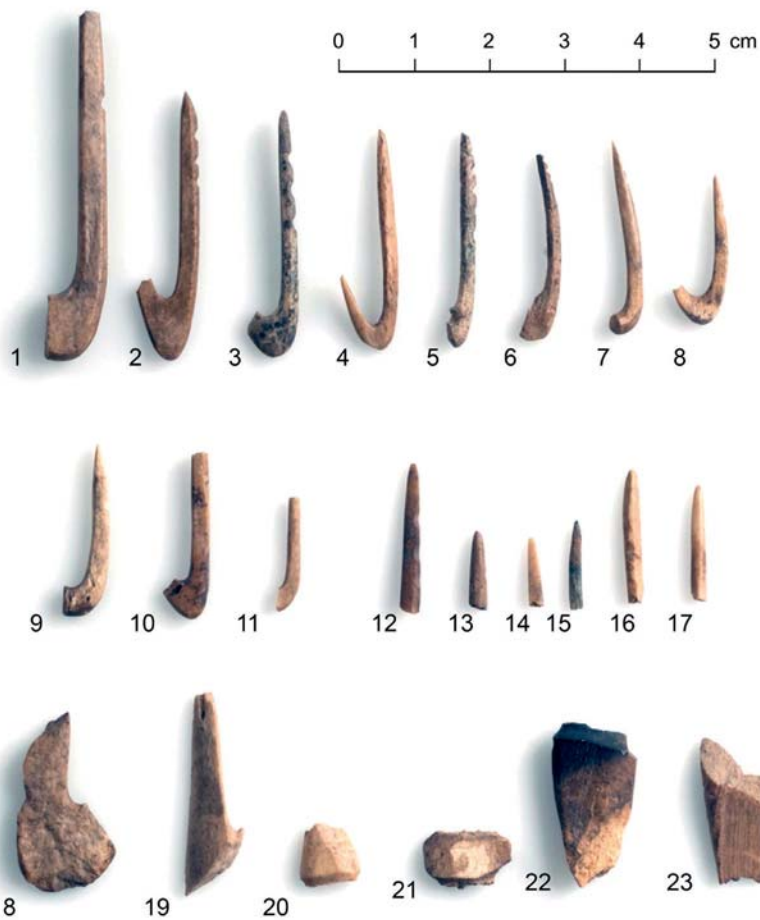

ner om hva de ble brukt til. Noen mener at de var hengesmykker, og det er lett å forstå, enkle og elegante som de er. Samtidig er de funnet sammen med fiskekroker og fiskebein. Et kanskje mer realistisk alternativ er at de hang i snørene sammen med krokene og at de trakk fisken til seg ved å rotere og blinke hvitt i vannet.

I Sævarhelleren er det også funnet fiskestikker. De er 5 cm lange, er slipt på overflaten og spisset i begge ender. Antagelig var snøret festet midt på stikkene, de ble agnet og fungerte ved at de satt seg på tvers i halsen på fiskene.

Ettersom både beinkroker og snøre må ha vært ganske lette i vannet har de trengt søkker som kunne bringe dem ned. Da Sævarhelleren var i bruk hadde de kanskje bare en vanlig stein i enden av snøret. Småstein fant vi mange av under gravningene, men det var vanskelig å avgjøre om de hadde vært brukt til akkurat dette. Men under Olsteinhellerens tidsperiode var det blitt vanlig med fiskesøkker av kleber. Dette materialet er lett å forme og har høy egenvekt. Klebersøkker finner en ofte på boplassene på kysten og et klebersøkke med en langsgående fure dukket da også opp sammen med fiskebein og kroker i Olsteinhelleren.

To harpuner av bein ble funnet i lagene i Olsteinhelleren, begge med mothaker på en av sidene. Dette viser at spydfangst foregikk da folk bodde der. Denne fangsten foregikk trolig på grunt vann – fra land eller båt – og kanskje flatfisken funnet i lagene på denne boplassen var tatt med dem. Et alternativ er at harpunene ble brukt til fangst av sel, som jo også finnes i beinmaterialet fra Olsteinhelleren. Funnene av ål i denne helleren kan også tyde på at de har drevet med rusefangst i nærheten, selv om denne fisken også

■ Fig. 7. Redskaper fra Sævarhelleren. Øverste to rekker (1–17) Fiskekroker av bein. Nederste rekke (18–23) beinavfall etter produksjon av fiskekroker. Foto: Svein Skare.

■ Fig. 8. Redskaper fra Sævarhelleren. Fiskestikker av bein. Foto: Svein Skare.

■ Fig. 9. Redskaper fra Sævarhelleren. «Blink» av bein. Foto: Svein Skare.

kan fanges med andre metoder.

Mer usikkert er det om garnfiske har foregått i eldre steinalder. Fragmenter av garn er funnet på samtidige boplasser i Danmark, Nord-Tyskland og Russland. Det var derfor en utbredt teknologi og det er all grunn til å tro at folk i det norske området kjente til det. Etter som fiske var så viktig i økonomien inngikk sikkert garn i repertoaret. I Sævarhelleren og Olsteinhelleren er det enkelte gjenstander som kanskje kan ha fungert som garnnåler. Men siden selve garnet enda ikke er identifisert kan vi ikke avgjøre dette spørsmålet.

Fiske fra båt

Enkelte aktiviteter knyttet til fiske i eldre steinalder har vi altså indikasjoner på, men vi har ikke arkeologiske funn som støtter det. Andre aktiviteter kan vi med rimelig sikkerhet slutte oss til uten slike funn. En av disse er fangst fra båt. Foreløpig er det ikke funnet en eneste båt fra steinalderen i Norge. Likevel – dersom vi ser på fiskematerialet fra våre to hellere – ville noen av artene vi identifiserte vært nærmest umulig å fange fra land. Dette gjelder lange, brosme og størje. De går på dypt vann og det krever at en må et stykke ut. Likeledes ville det vært problematisk å ta sjørret, lyr og sei fra land. Båter må de derfor ha hatt, og det viser også beliggenheten av selve boplassene; den gangen de var i bruk lå de ganske nære sjøen i gode havner – et trekk som er typisk for steinalderboplasser på Vestlandet. Forresten er det ikke lett å forestille seg hvordan de skal ha tatt seg inn til Herand dersom det ikke var med båt på fjorden.

■ Fig. 10. Redskaper fra Olsteinhelleren. Over målestokken: Fiskekroker og fiskesøkke (1–17). Under målestokken: Avfall etter produksjon av redskaper (18–21) og mulige garnnåler (22–24). Foto: Svein Skare.

Men selv om vi kan slå fast at de hadde båter vet vi lite om hvordan de var laget og hvor store båtene var. For båttypen er det i prinsippet to muligheter; de var laget av skinn eller tre. Etnografisk finnes begge typer. Skinnbåter består av en ramme eller et skrog der skinn – helst av sel eller andre sjøpattedyr – ble sydd og spent på skroget. Inuitenes kajaker og umiaker (større «konebåter») er gode eksempler på slike båter. Men de kan også ha hatt stokkebåter (uthulede trestammer), som også er vanlige blant tradisjonelle jeger-fiskerfolk. Stokkebåter er faktisk kjent fra denne perioden i Danmark. Kanskje var det derfor slike båter som ble brukt i Norge i denne perioden. I alle fall var det

trær i Sør-Norge som kunne brukes til formålet. I tillegg er det funnet et stort antall steinøkser på Vestlandet som er vanskelig å forklare uten at de var brukt til tungt trearbeid. Det dreier seg om økser av basaltiske bergarter, såkalte trinnøkser. Trinnøkserne er tverre og er derfor typiske uthulingsredskaper.

Et argument som ofte brukes er at stokkebåter ikke egnet seg i vestnorske farvann. Dersom vi tar utgangspunkt i de danske stokkebåtene er de ganske smale og har lavt fribord; de må ha hatt store problemer over Limfjorden en urolig høstdag. Mellom Bømlo og Sveio ville det ikke ha vært stort bedre. Men kanskje fantes det andre stokkebåter som var større og kraftigere

i Danmark så vel som i Norge, og de kan ha brukt utrigger. Men de kan de selvsagt også ha hatt større skinnbåter, for eksempel av umiaktype.

Spørsmålet er hvor store båter de egentlig trengte. Kanskje til reiser langs kysten. Men de har neppe hatt behov for større båter når de skulle inn i Hardanger og heller ikke når de skulle fiske. Dersom vi ser på fisken og fiskeutstyret fra hellerne i Herand er det gjennomgående moderate til små størrelser det dreier seg om. Torsken de fanget var i gjennomsnitt 50 cm lang og seien var mindre, mellom 35 og 40 cm. Disse målene passer godt med størrelsen på fiskeredskapene, for krokene er stort sett 2–3 cm lange og klebersøkket som ble funnet veide bare 1,2 gram. Disse målene gjelder ikke bare fjordfisket. Tilsvarende størrelser på kroker og søkker er vanlig på boplasser på hele Vestlandet – også på kystboplassene. Et og annet søkke og en og annen krok er mye større enn dette, men overveiende er det små fiskeredskaper i eldre steinalder. Dette tyder på at fisket først og fremst foregikk innaskjærs, trolig fra mindre båter, i beskyttede strømmer og sund på kysten. I disse strømmene er det da også rikelig med torsk og sei, nettopp i de aldersklassene som vi finner så mye av på steinalderboplassene. Det meste av teknologien i fiskeutstyret – fra søkke til båt – var derfor trolig tilpasset til og designet for å fange nettopp denne fisken.

Fiske og fangst i eldre steinalder

Det er ingen tvil om at fisket er best på kysten og slik har det nok også vært i eldre steinalder. Det er

■ Fig. 11. Redskaper fra Olsteinhelleren. Harpuner av bein. Foto: Svein Skare.

■ Fig. 12. Det meste av fisken ble fanget i sjøen utenfor hellerne. Illustrasjon: Ragnar Børshheim, Hordaland fylkeskommune/Arkikon A/S.

derfor litt spesielt at den viktigste informasjonen vi har om dette kommer fra boplasser i Hardangerfjorden. Dette skyldes selvsagt tilfeldigheter og svært gode bevaringsforhold – det er langt flere boplasser på kysten, men få av dem har altså beinmateriale bevart.

Det er likevel litt vanskelig å forstå hvorfor det er så mye fisk i faunamaterialet fra Sævarhelleren og Olsteinhelleren. Dersom fiskeriene var så mye bedre på kysten, hvorfor dro de inn til fjorden for å drive med det? Her er det viktig å huske på at ervervslivet i eldre steinalder var sammensatt – de var tross alt ikke bare fiskere. Vi har allerede vært inne på at de hadde behov for bein og skinn fra store pattedyr til redskaper og klær. Dessuten er jo næringsverdien i store kjøttedyr betydelig, og de må ha vært viktige supplement til den marine føden. Vi kan jo heller ikke legge skjul på at bergkunsten i eldre steinalder stort sett handler om hjortejakt,

ikke torskefiske. Gode eksempler på dette finner vi i Hardanger, på helleristningsfeltene på Rykkje og i Vangdal, som ligger rett på andre siden fjorden for hellerne i Herand. Det sier jo en del om betydningen av store dyr i ervervet så vel som i forestillingsverdenen.

Det var rimeligvis storvilt på øyene på kysten, men på grunn av større befolkninger kan de ha vært under større press enn bestandene langs fjordene. Så kanskje trakk jaktmulighetene for villsvin og hjort mer enn fisken. Det er i alle fall ingen tvil om at jakt foregikk da de bodde i hellerne – både beinmaterialet, beinredskapene og pilspissene av stein taler sitt tydelige språk om det. Vi kan kanskje dermed se på fiske som en grunnleggende og dagligdags aktivitet. I stedet for å være en hovedårsak, var tilgangen på fisk en forutsetning for reisene inn i Hardangerfjorden.

Litteratur

- Bergsvik, Knut Andreas & David, Éva. (2015). Crafting Bone Tools in Mesolithic Norway, a Regional eastern-related Know-How. *European Journal of Archaeology* 18(2), s. 190-221.
- Bergsvik, Knut Andreas, Hufthammer, Anne Karin & Ritchie, Kenneth. (2016). The emergence of sedentism in Mesolithic Western Norway: a case-study from the rockshelters of Sævarhelleren and Olsteinhelleren by the Hardanger fjord. I: Hein Bjartmann Bjerck et al. (red.) *Marine ventures - archaeological perspectives on human-sea relations*. Sheffield: Equinox, s. 33-51.
- Bjerck, Hein Bjartmann (2007). Mesolithic coastal settlements and shell middens in Norway. I: Nicky Milner et al. (red.). *Shell Middens in Atlantic Europe*. Oxford: Oxbow Books, s. 5-30.
- Bjerck, Hein Bjartmann (2014). Tidlige fangstsamfunn i stein- og bronsealder. I: Nils Kolle (red.) *Norges fiskeri- og kysthistorie*. Bind 1. Bergen: Fagbokforlaget, s. 45-117.
- Glørstad, Håkon. (2013). Where are the missing boats? The pioneer settlement of Norway as long-term history (+ diskusjonsartikler). *Norwegian Archaeological Review* 46(1) s. 57-120.
- Hufthammer, Anne Karin (1992). De osteologiske undersøkelsene fra Kotedalen. I: Kari Loe Hjelle et al. (red.) *Kotedalen - en boplass gjennom 5000 år*. Bind 2. *Naturvitenskapelige undersøkelser*. Bergen: Historisk museum, Universitetet i Bergen, s. 9-64.
- Ritchie, Kenneth, Hufthammer, Anne Karin & Bergsvik, Knut Andreas. (2016). Fjord Fishing in Mesolithic Western Norway. *Environmental Archaeology: The journal of*

Human Palaeoecology, Publisert online: <http://dx.doi.org/10.1080/14614103.2015.1118212>